ISSN 1302-4787

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ Dergisi

2

TİSAV

İstanbul 2000

Dizgi-Mizanpaj
Tarih ve İslam Araştırma Vakfı
Dizgi Servisi

Baskı-Cilt
Umut Matbaası

Kapak Baskı
Orhan Ofset

Kapak Tasarım
Nüans Ajans

ISSN 1302-4787

İrtibat Adresi
Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi
Tarih ve İslam Araştırma Vakfı
Bağlarbaşı Mah. Cumhuriyet Cad., 161/2
34150 Üsküdar/İstanbul-Türkiye
Tel: (0216) 342 99 97

İÇİNDEKİLER

Tarih

Mustafa S. Küçükaşcı
Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri 9-30

Mehmet ERSAN
Birinci Haçlı Seferine Katılan Asiller Arasında Cereyan Eden Mücadeleler 31-48

Necdet ÖZTÜRK
Osmanlı İlim ve Kültür Hayatındaki Önemli Gelişmeler (1421-1512) 49-70

Muzaffer DOĞAN
Osmanlı Merkez Bürokrasisinde H. 1211/1796-97 Tarihli Düzenlemeler 71-88

Erhan AFYONCU
Mahmud Râif Efendi ve Ailesine Dair Kayıtlar, Vesikalar 89-100

Zekeriya KURŞUN
Mehmed Hurşid Paşa'nın *Seyahatnâme-i Hudud* Adlı Eserine Göre
XIX. Yüzyıl Ortalarında Bâyezid Sancağı 101-122

Süleyman BEYOĞLU
Girit Göçmenleri (1821-1924) 123-138

Ahmet KANLIDERE
Rusya Müslümanlarının Kongrelerinde Kadın Sorunu (1905-1917) 139-148

Edebiyat

Nâmık AÇIKGÖZ
Klâsik Türk Şiiri Terminolojisi ve "Âb-dâr" Örneği 149-160

Sebahat DENİZ
Boyacıoğlu'nun "ʿAnāṣır-ı Erbaʿa" Adlı Mesnevîsi 161-182

Nilgün AÇIK
Fuzûlî'nin "Hevâdan Gayrı"sı 183-190

Orhan SÖYLEMEZ
Türkiye'de Cengiz Aytmatov'u Anlamak 191-208

Bâki ASİLTÜRK
Türk Edebiyatında Gezi Kitapları Bibliyografyası 209-240

Sosyoloji

M. Sait DOĞAN-Zekeriya OKŞİL
Kürtler'e Kimlik Arayışı ve Türk-Kürt Yabancılaşması 241-277

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi'nin Yayın İlkeleri 279

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi 2, İstanbul 2000, 9-30.

ANADOLU'DA ARAP-BİZANS MÜCADELESİ VE "SÂİFE" SEFERLERİ

Mustafa S. KÜÇÜKAŞCI[*]

ÖZET

Suriye ve el-Cezîre bölgelerinin fethinin tamamlanması ve Emevîler'in başkenti Şam'a taşımalarıyla birlikte Toroslar Bizans ve Arap devletleri arasında tabii sınır haline geldi. Toroslar uzun süre müslüman Araplar'ın Anadolu'ya yerleşmelerine mani olan bir engel oldu. Arap-Bizans mücadelesi Emevîler ve Abbâsîler döneminde İstanbul kuşatmaları ve Anadolu'ya düzenlenen çeşitli seferlerle devam etti ve bunlardan hiçbirisi Araplar açısından fethe dönüşmedi. İslâmiyet öncesi dönemde Araplar'ın yaz aylarında Anadolu'ya ve Asya'daki diğer bölgelere düzenledikleri ticarî seferler için kullanılan "sâife" kavramı, İslâmiyet'in ilk yıllarında Bizans ile gerçekleşen her türlü mücadeleyi içeren bir anlam kazandı. Zamanla bu kavram Anadolu'ya müslüman Araplar'ın her sene periyodik olarak yaz aylarında düzenledikleri akınlar için kullanılan bir kavram olarak yerleşti. Anadolu'daki İslâm-Bizans mücadelesinin önemli bir vechesini oluşturan bu akınlar, Anadolu coğrafyasında daha sonra ortaya çıkacak olan gazâ ve gâzî'yi yücelten anlayışın doğuşuna kaynaklık etti.

Anahtar Kelimeler

"Sâife" (yaz) seferleri, Arap, Bizans, Anadolu (Bilâdü'r-Rûm), Thema, Avâsım, Sugûr, Derb , Kleisura

Arap yarımadasının İslâmlaşmasının tamamlanmasından sonra müslüman Araplar birbirleriyle çatışma halinde olan Bizans ve Sâsânî devletlerine rakip olarak mücadeleye girdiler. Hz. Ömer zamanında Sâsânîler'e karşı elde edilen başarıların ardından bu devlet ortadan kaldırılmış, Ön Asya ve Mısır Bizans ile Arapların mücadele alanı haline gelmişti. Suriye ve el-Cezîre bölgelerinin fethinin tamamlanması ve Emevîlerin başkenti Şam'a nakletmeleriyle birlikte müslüman Araplar Bizans sınırına yerleşmişler ve her iki devlet arasında tabii sınır haline gelen Toroslar, Araplar'ın uzun

[*] Dr., Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Eğitimi Bölümü

süre *Bilâdü'r-Rûm*'a[1] yerleşmelerine mani olan bir engel olarak ortaya çıkmıştı.[2] Bu dönemde imparatorluğun doğusu müslüman Araplar tarafından tamamen fethedilmiş; benzer bir gelişme de batıda yaşanmış ve buradaki Bizans hakimiyeti Slavlar ve Avarlar tarafından önemli ölçüde sona erdirilmişti. Bizans İmparatorluğu yaşamış olduğu iç problemler sebebiyle bu gelişmelere engel olabilecek ve doğu eyaletlerini elde tutabilecek bir güce de sahip değildi.[3]

İslâmiyet'in Arap yarımadası dışına yayılmaya başladığı VII. yüzyıl Bizans İmparatorluğu'nun etnik ve toplumsal yapısında önemli değişikliklerin görüldüğü bir dönemdir. Bu dönemde sivil ve askerî idare bozulmuş, çöken ekonomik yapı özellikle kırsal ekonomide köklü değişikliklerin meydana gelmesine sebep olmuş, askerî ve sivil yönetimde bazı reformların yapılması zarureti ortaya çıkmıştı. Bu bağlamda Bizans tarihinin en zor döneminde iktidara gelen İmparator Herakleios (610-641) askerî ve idarî düzende köklü değişimler gerçekleştirdi. Herakleios Sâsânîler'e karşı göstermiş olduğu başarı neticesinde Anadolu'da Bizans hakimiyetini yeniden sağlamış; aralarında Anadolu'nun dört büyük *thema*'ya bölünmesinin de yer aldığı reformları ve onların halefleri tarafından devam ettirilmesi sayesinde bölgedeki Bizans hakimiyeti perçinlenmişti.[4] Başlangıçta bir ordu birliğini tanım-

---

[1] İslâmiyet öncesi dönemde ve ilk yıllarında Araplar Anadolu'ya en-Natulus veya en-Natus ismini veriyorlardı. Bununla birlikte Ortaçağ'da müslümanlar genel olarak Anadolu'ya Rûm memleketi veya toprağı anlamında *Bilâdü'r-Rûm* veya *Arzu'r-Rûm* tabirini kullanmayı tercih etmişler ve Bizans devletinin tümüne bu ismi vermişlerdir. Buradaki Rûm veya Rûmî kelimesi aynı zamanda Nasrânî (Hıristiyan) kelimesine de karşılık geliyordu. Geniş bilgi için bk. G. Le Strange, *The Lands of eastern Caliphate*, London 1966; s. 127-28; F. Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyeti'l-Bîzantiyye beyne'l-ihtikâki'l-harbî ve'l-ittisâli'l-hadarî*, Kahire 1966, I, 199-206; C. Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri (m. 610-847)* (Yayımlanmamış doktora tezi), Bursa 1997, s. 20-1; A. Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta kutsal savaş ve mücadele* (tr. İ. Çatay), İstanbul 1999, s. 134-35.

[2] bk. İstahrî, *Mesâliku'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Beyrut ts., s. 63; C. E. Bosworth, "Byzantine defence system in Asia Minor...", *The Fourth international conference on the history of Bilad al-Sham* (ed. M. A. Bakhit), Amman 1987, s. 119.

[3] G. Ostrogorksy, *Bizans Devleti Tarihi* (tr. F. Işıltan), Ankara 1991, s. 86-88; M. V. Levçenko, *Kuruluşundan yıkılışına kadar Bizans Tarihi* (tr. M. Selen), İstanbul 1999, s. 111.

[4] M. V. Levçenko, 116-122; I. Demirkent, "Herakleios" *İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), XVII, 211.

layan *thema* kavramı zamanla eski bölge düzenlemesinin yerini alarak genişletilmiş eyaletlere verilen isim oldu[5]

Arap-Bizans mücadelesi Emevîler ve Abbâsîler döneminde de, İstanbul kuşatmaları ve *Bilâdü'r-Rûm*'a yapılan çeşitli seferlerle devam etmiş ancak bunların hiçbirisi Araplar açısından bir fethe dönüşmemişti. Müslüman Araplar'ın Bizans *thema*'larına çeşitli zamanlarda düzenledikleri seferlerde, özellikle Toroslar'ın kuzeyine düşen Kilikya, Bizanslılar ile Araplar arasında sık sık el değiştiriyordu. İlk mücadelelerin başlamasıyla birlikte Muaviye b. Ebû Süfyan ve onun halefleri Kilikya'dan yukarı Fırat'ta Malatya'ya kadar sınır boyunca birçok kale inşâ ettiler ve fethedilen kaleleri ve sınır bölgelerini tahkim ettiler. Abbasîler'in iktidara gelmeleriyle birlikte o zamana kadar gönüllü olan "müdafaa entitüsyonu"[6] planlı olarak organize edildi ve Bizans hudut *thema*'larına tekabül eden hudut eyaletleri tahkim edilmeye başlanıldı. Bu tedbirler bir taraftan el-Cezîre ve Suriye bölgesini muhafazayı, diğer taraftan ganimet ve yıpratma amaçlı "sâife" seferlerinin düzenli olarak devamını hedefliyordu. Her iki devletin hükümdarlarının Toros sınırını muhafaza etmek ve sahip oldukları coğrafyadan rakiplerini uzaklaştırmak istediklerine, mütekabil akınlarla yeni arazi ilhakını (sınır bölgesinde yer alan şehir ve kaleler hariç) değil, yalnız ganimet ve yağmayı düşündüklerine birçok münferit vak'ada takındıkları tavır şehadet etmektedir.[7] Nitekim sınır boylarında meydana gelen boş alanlarda bulunan top-

---

[5] Askeri eyalet sistemi olan *thema*lar tamamıyla askerî idare birlikleri olup sivil idare de onlara bağlıydı ve bunlar "strategos" adı verilen kumandanlar tarafından yönetilirdi. Bunların organizasyonu uzun süren bir oluşum devresine ihtiyaç göstermiş ve önceki eyalet sistemi *thema*'ların kuruluşuyla tamamen ortadan kalkmamış ve bunların içerisinde varlıklarını sürdürmüşlerdi. *Thema*lara Arapça karşılık olarak "cünd", "bend" veya çoğulu "bünûd" kelimeleri kullanılmıştır. Geniş bilgi için bk. Theophanes, *Chronographia* (tr. H. Turtledove), Philadelphia 1982, s. 10; G. Ostrogorksy, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 89-92, 99; A. M. Abdülğanî, *el-Hudûdü'l-Bîzantiyyeti'l-İslâmiyye*, Kuveyt 1990, 25-28; I. Demirkent, "Bizans", *İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), VI, 233; M. V. Levçenko, 119; F. Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyeti'l-Bîzantiyye*, I, 81-113; C. E. Bosworth, "Byzantine defence system in Asia Minor...", 120-23; İ. A. el-Adevî, *ed-Devletü'l-İslâmiyye ve'l-İmbarâtûrriyetü'r-Rûm*, Kahire 1958, s. 47, 66-7.

[6] E. Honigman, *Bizans Devletinin doğu sınırı* (tr. F. Işıltan), İstanbul 1970, s 39.

[7] R. Mantran, *İslâmın yayılış tarihi (VII-XI. yüzyıllar)* (tr. İ. Kayaoğlu), Ankara 1981, s. 108; E. Honigman, s. 36 vd.

rakların Araplar tarafından "savâfî"[8] anlamında değerlendirilmemesi bu toprakların fethedilmediğinin ve emniyetsizliğinin işaretidir. Yapılan mücadeleler yeni bir idarî yapılanma ortaya çıkarmış, müslüman Araplarla Bizans arasında mustahkem sınır bölgeleri oluşmaya başlamıştı. Bunların başında İslam orduları cihad amacıyla sınırdan uzaklaştıkları veya gazâdan dönerlerken sığındıkları "avâsım" adı verilen mustahkem sınır bölgeleri yer alır.[9] Hududu Toroslar'a dayanan İslâm devletinin ordularının sınır boyunda yaşayan halka zarar vermesini önlemek ve buralardan İslâm ordusunun geçişini zorlaştırmak isteyen Herakleios'un burada yaşayan halkı iç kısımlara çekmesi[10] müstahkem sınır bölgelerinin oluşumunu çabuklaştırmıştı. Müslümanların "ed-davâhî" (dış kısımlar, dış arazi)[11] olarak isimlendirdikleri bu alan Emevîlerle birlikte tahkim edilmeye ve sınır karakolları denilebilecek mahaller olarak oluşturulmaya başlandı. Askerî düşüncelerle özel olarak tahkim edilmiş olan Tarsus'tan başlayarak Adana, Massisa (Misis), Maraş, Malatya hattını takip ederek Fırat'a kadar uzanan yaz ve kış seferleri için garnizonların yerleştirildiği bu alana "el-Sugûrü'ş-Şâmiyye" ve "el-Sugûrü'l-Cezîriyye" adı veriliyordu.[12] İstahrî tarafından aralarındaki

---

[8] Savâfî sahibinin bırakıp gittiği ve mirascısının bulunmadığı mal ve topraklar için kullanılan bir kavramdır. Bu kavramın bu makaleye konu olan "sâife" kelimesiyle farklı kökten geldiğini de burada belirtmeliyiz. Savâfî toprakları ve onların statüleri hk. geniş bilgi için bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ts, XIV, 463; M. Fayda, *Hz. Ömer zamanında gayr-ı müslimler*, İstanbul 1989, s. 36-40.

[9] Belâzürî, Hz. Ömer, Hz. Osman ve Emevîler döneminde "Şam hudutları" olarak isimlendirilen bu bölgenin Abbâsîler'le birlikte Avâsım adını aldığını kaydeder. Geniş bilgi için bk. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân* (tr. M. Fayda), Ankara 1987, s. 234; Ya'kût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, Beyrut ts., IV, 165-166; Kudâme b. Ca'fer, *el-Harâc ve sinâa'tü'l-kitâbe* (nşr. M. H. ez-Zebîdî), Bağdat 1981, s. 184-187; H. D. Yıldız, "Avâsım", *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, IV, 111-2.

[10] Belâzürî, s., 234. Heraklieos Suriye'den çekilmek zorunda kalınca bu bölgedeki halkı tehcir etmiş, yerleşim birimlerini tahrip etmişti. Bu şekilde herhangi bir hayat emaresi bırakmamak suretiyle buralardan geçişi zorlaştırmayı hedeflemişti. Ş. Uçar, *Anadolu'da İslam-Bizans mücadelesi*, İstanbul 1990, s. 21.

[11] Ebû Ca'fer et-Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. M. İ. Ebu'l-Fazl), Beyrut ts., II, 174; III, 498; IX, 59. "Issız ve tenha yer, bir yerin ıssız ve tenha hale gelmesi" şeklinde mana verilebilecek bu kelime Bizans ile Emevî ve Abbâsî sınırlarında geçici garnizonların kurulduğu boş alanlar için kullanılmıştır; bk. M. b. Ebûbekir er-Râzî, *Muhtâru's-sıhâh*, Beyrut 1995, I, 158; Ya'kût, III, 499.

mesafenin ayrıntılı olarak verildiği bu alanlardan ilkinin merkezi Maraş, ikincinin ise Malatya idi. [13] Toros ve Amanos dağlarında yaşayan, hudut muhafızı olarak Bizans İmparatorluğu'nun hizmetinde bulunan Cerâcime[14] halkı, Abdülmelik zamanında "sâife" ordusu hareket edince Antakya'nın köyleri ile Amk'a baskında bulunuyorlar, geride kalanlara ve takviye kuvvetlerine de saldırıyorlardı.[15] Bu bilgi, *ed-davâhi*'lerin bazı bölümlerinin tamamen boşalmadığına, burada yaşayan eski halk ile yeni yerleştirilenler arasında devam eden bir mücadelenin varlığına ve önemli geçit noktalarının tahkim edildiğine işaret etmektedir.

Bizans tarafında hudut müdafası konusunda yoğun bir biçimde hissedilen endişe, *thema*'ların yanına *kleisura* adı verilen dağ geçitleri için kontrol bölgelerinin oluşturulmasına sebep oldu. Ancak bunların oluşturuluş şekli, kapladığı alan ve tabii geçiş yerleri mi olduğu hususu hakkında ayrıntılı

---

[12] "Sugur" yarık, sınır, geçit vb. anlamlara gelen "sagr" kelimesinin çoğuludur. Düşman bölgesine yakın olan ve onlarla sınır oluşturan her bölgeye bu isim verilir. Arap coğrafyacıları bu bölgeyi bazan müstakil bir bölge olarak bazan da Avâsım'a bağlı olarak zikrederler. Ancak Emevîler döneminde kesin bir ayrım yoktur. Asıl ayrım buralara düzenli olarak valilerin tayin edildiği Abbâsîler döneminde (Hârûnürreşîd döneminde (786-809)) ortaya çıkmıştır. Honigman (E. Honigman, 39) Sügur'ların Avâsımlar'a ilaveten Abbâsîler döneminde ortaya çıktığı görüşündedir; bk. İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, 102; Fîruzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, Beyrut 1986, I, 458; Taberî, VIII, 234, 302; Ya'kût, II, 79-80; Hatib el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdât*, Beyrut ts., I, 104; II, 253; İbn Asâkir, *Târîhu Medîneti Dımaşk* (nşr. M. S. el-Amrâvî), I, 221, 282; XXXVIII, 102; Kalkaşandî, *Subhu'l-a'şâ fî sınâ'ati'l-inşâ* (nşr. Y. A. Tavîl), Dımaşk 1987, I, 42; IV, 135-141, 185; İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî tarîhi Haleb* (nşr. S. Zekkâr), Beyrut ts. I, 589; A. M. Abdülğanî, *el-Hudûdü'l-Bîzantiyyeti'l-İslâmiyye*, 31 vd.; İ. A. el-Adevî, 89; M. D. Bonner, *The Emergence of the thughûr: The Arab-Byzantine frontier in the early Abbasîd age*, Ph D, Princeton University, 1989.

[13] İstahrî, s. 55-6, 67-8.

[14] Etnik menşeleri bilinmeyen, Bizans İmparatorluğuna asker olarak hizmet veren ve Amanos dağının Karadağ tepesinde kurulmuş olan Cürcüme şehrinde yarı göçebe olarak yaşayan bu topluluğa Araplar Cürmânî, Bizanslılar ise "asi, dinsiz, eşkiya" anlamında Mardaites (Merdeîler) ismini verirler. Honigman bunları çapulcu ve yağmacı bir topluluk olarak tanımlarken, Runciman bunların Araplarla dinleri için değil vahşi bağımsızlık duyguları ve gururları için savaşan bir kavim olduğu görüşündedir. Geniş bilgi için bk. E. Honigman, s. 37-8; S. Runciman, *Haçlı seferleri tarihi* (tr. F. Işıltan), İstanbul 1989, I, 16; M. Fayda, "Cerâcime", *İslam Ansiklopedisi* (*DİA*), VII, 389-390; F. Osman, *el-Hudûdü'l-İslâmiyyeti'l-Bîzantiyye*, II,.67 vd.

[15] Belâzürî, s. 231; J. Wellhausen, *Arap devleti ve sukûtu* (tr. F. Işıltan), Ankara 1963, s. 88.

bilgi yoktur. Sınırları koruyamama endişeşi *thema* ve *kleisura*'ların sık sık değişime uğramasını da beraberinde getiriyordu.[16] Buna mukabil Arap kaynaklarında hudut boylarınca "derb"[17] adı verilen Bizans İmparatorluğu coğrafyasına giriş yerlerinde küçük karargâhlar oluşturdukları kaydedilir. Bu geçit noktaları Arap-Bizans mücadelesinde adları sık sık zikredilen şehirlerle birlikte zikredilmiştir ki: Derbü'l-Hades (Derbü'l-Ayn), Derbü't-Tarsûs, Derbü Malatya, Derbü Massîsa, Derbü's-Safsâf, Derbü Antakya, Derbü'r-Râhib bunların en meşhurlarıdır.[18] Ayrıca şehirler arasında yer alan ve geçişi sağlayan geçiş noktaları da bu isimle anılıyordu.[19] Bunlar Bizans'taki gibi kalelerle tahkim ediliyor ve 40-100 kişi arasında maaşlı askerler buralara yerleştiriliyordu. Bunların görevleri arasında iki ülke arasında gidip gelen elçilerin güvenliğini sağlamak da vardı. *Derb*'lerdeki kale-

---

[16] Bizanslılar'ın oluşturdukları Seleukeia, Küçük-Kappodokia, Kharsianon, Sebasteia ve Koloneia gibi *kleisura*'lar zikredilir. Seleukeia al-Lamis (Lamos) ırmağı kenarında Tarsus emirinin arazisiyle sınırlıydı ve merkezden başka 10 kaleyi ihtiva ediyordu. Küçük-Kappodokia *kleisura*'sı ise Anatolikon *thema*'sının bir *turma*'sından neşet etmiş olup Kayseri dahil Nisse arazilerini içerisine alıyordu ve bunlar daha sonra Kharsianon *thema*'sına katılmışlardır. Bu hususta İbn Hurdazbih tarafındann bu böl geye ait olarak zikredilen kalelerin Kappodokia *kleisura*'sına ait olup olmadığı hususu tartışma konusu olmuştur Kappodokia'nın *thema*'lığa yükseltiği sıralarda Toros bölgesinde bulunan üç müstahkem kale de müstakil *kleisura*'lar olarak ayrılmış olmalıdır. Geniş bilgi için bk. İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-memâlik* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1967, s. 108; E. Honigman, s. 40-4; A. M. Abdülğanî, *el-Hudûdü'l-Bîzantiyyeti'l-İslâmiyye*, s. 28-9; C. E. Bosworth, "Byzantine defence system in Asia Minor", s. 119-120.

[17] Çoğulu "durûb" olan *derb* kelimesi "dar geçit, dağ geçidi, büyük kapı" gibi anlamlara gelir. Literatürde Bizanslılara açılan her kapı ve dağ geçiti anlamında Bizanslılarla mücadelenin başlamasıyla birlikte hem tekil hem de çoğul olarak kullanılmıştır. (bk. Taberî, II, 601; VIII, 250; IX, 58, 72, 553; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, 374; Hatib, *Târihu Bağdât*, I, 184; Kudâme b. Ca'fer, 191-2; G. Le Strange, 111, 121-3). E. Honigman, *sugûr*'un *derb*'lerin (*durûb*) birleşmesinden meydana geldiği görüşündedir (E. Honigman, s. 40). Osmanlı Devleti'nde yolların seyahat ve emniyetinin sağlanması için küçük bir kale şeklinde kurulmuş olan karakolların doğmasında ortaçağ'da mevcut olan, aynı amaçlı fakat her kültürün kendi içerisinde isimlendirdiği *derb* ve *kleisura*'ların bir tesirinin olması muhakkaktır.

[18] Halife b. Hayyât, *Tarîh* (nşr. S. Zekkâr), Beyrut 1993, s. 118; 213, 345, 347, 375; İbn Hurdazbih, s. 99-113, 258; Taberî, VII, 500; VIII, 57, 313, 324; IX, 57-8, 72, 76; Kudâme b. Ca'fer, s. 191-2, 320; Belâzürî, s. 236, 272-3; Ya'kût, III, 99, 109; IV, 175.

[19] Antakya, Maraş ve Massisa arasında yer alan geçit noktası ise Derbü Tûm ismiyle biliniyordu. Ya'kût, II, 60

lerin sık sık onarıldığı ve asker sayısının önemine göre arttırıldığına dair haberler vardır.[20]

Ortaçağ'da Arap-Bizans mücadelesiyle ilgili kaynaklarda "sâife" kelimesi sık sık geçer. Yaz aylarında yapılan akınlar anlamına gelen[21] ve İslâmiyet öncesi dönemde Araplar'ın yaz aylarında gerçekleştirdikleri ticârî seferleri[22] için kullanılan bir kavram olan "sâife", İslâmiyet sonrası dönemde Rûmlarla yapılan her türlü mücadele veya akınlar anlamında kullanılmıştır. *Bilâdü'r-Rûm*'un iklim şartlarıyla da bağlantılı olarak[23] zaman içerisinde sadece yaz aylarında Anadolu'ya yapılan seferlere tahsis edilen "sâife" kavramına bu anlamın ne zaman yüklenildiği hususu açık değildir. Mevcut kaynakların yaz seferlerinin düzenli hale gelmesinden sonra tasnif edilmiş olması bu müphemiyeti daha da artırmaktadır. Zikredilen anlayışın yerleşmesinden sonra nadir de olsa İstanbul muhasaraları ve Bizans ile yapılan bütün mücadeleler için bu kavramın kullanılması konunun diğer bir açmazını oluşturmaktadır.[24] Vâkıdî'nin bugün elimizde bulunmayan "*Kitâbü's-*

---

[20] Kudâme b. Ca'fer, 309. İlk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs vefatından önce Abdullah b. Ali'ye "sâife" seferine çıkmasını ve derb'e hakim olmasını emretmişti. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (nşr. M. Th. Houtsma), Beyrut ts. II, 364.

[21] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 201. Sâlim b. Umeyr seriyyesinde yaz gecesi anlamında kullanılmıştır; bk. Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meğâzî* (nşr. M. Jones), London 1965-66, I, 175, İbn Sa'd, *et-Tabakātü'l-kübrâ* (nşr. M. A. Atâ), Beyrut 1990, II, 21.

[22] Araplar'ın İslâmiyet öncesi dönemde yaz ve kış aylarında ticârî seferlere çıktıklarına Kur'an'da atıf vardır. Kureyşliler yaz ve kış aylarında ticarî seferler düzenlerler ve yaz aylarında Suriye ve Anadolu'ya giderek buralarda alışveriş yaparlardı. Geniş bilgi için bk. M. S. Küçükaşcı, *Cahiliye'den Emevîler'in sonuna kadar Haremeyn* (Yayımlanmamış doktora tezi), İstanbul 1999, s. 25-6.

[23] İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IX, 202. Bu seferlerin kış mevsiminde kar ve soğuktan korkulduğu ve sefer yapmanın zorluğu dikkate alınarak yaz mevsiminin tercih edildiği tasrih edilir. Ayrıca yaz aylarında düzenlenen seferler için bazı kaynaklar "es-Sâifetü'r-Rûmiyye" veya sadece "Rûm" tabirini kullanırlar. Hz. Ömer zamanında "sâife" görevlisi olarak ismi geçen Habîb b. Mesleme (ö. 42/662) adlı sahabiye bu seferlere çok katılmasından dolayı "Habîbü'r-Rûm" lakabı takılmıştı; bk. Halîfe, *Târih*, s. 375; Belâzürî, 339; İbn Asâkir, XII, 66, 73; Ebû Muhammed el-Münzirî, *et-Terğîb ve't-terhîb* (nşr. İ. Şemseddîn), Beyrut 1417, II, 176.

[24] Ebû Zeyd el-Belhî, *Kitâbü'l-bed ve't-târîh* (H. İ. el-Mansûr), Beyrut 1997, II, 260. Belhî'ye nisbet edilen bu eserin onun vefatından (ö. 322/934) sonra Mutahhar b. Tahir el-Makdisî tarafından telif edildiği görüşleri de bulunmaktadır. Geniş bilgi için bk. C. Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 222; İ. Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *İslam Ansiklopedisi (DİA)*, V, 414.

savâif"[25] adlı eserinde Şam tarafına yapılan ilk gazve olarak Dûmetülcendel gazvesini[26] zikretmesi bu eserin Bizans ile yapılan mücadelelerin tamamı için kullanılan "sâife" seferlerinden mülhem olarak telif edildiğine delalet etmektedir. Zira esere ünvan olan *savâif* kelimesi "sâife" kelimesinin çoğuludur. Buna mukabil Hz. Ömer zamanında Filistin fethine katılan ve "Filistin kumandanı" olarak tanınan Mâlik b. Abdullah el-Has'amî'ye "sâife" seferlerine katılmasından dolayı "es-Savâifü'l-Filistinî" veya "Mâlikü's-Savâif" ünvanının verilmiş olması kavramın hususi bir anlamının da olduğuna delalet eder.[27] Diğer taraftan Hâlife b. Hayyât ve Taberî gibi müelifler başta olmak üzere bütün kroniklerde "sâife" seferlerinin umumiyetle düşmanı sınırdan uzak tutmak, yıpratmak ve ganimet almak gibi amaçlara yönelik olarak her sene düzenlendiğinin vurgulanması bu seferlerin farklı bir hedefe matuf olduğuna ve Bizans ile yapılan mücadelenin bir vechesine tahsis edilebileceğini de göstermektedir.[28] Müslüman Araplar'ın periyodik olarak düzenlemiş oldukları bu seferler sonunda sadece ganimet ve yağma ile iktifa etmemeleri, zayıf ve uygun ortam gördüklerinde fethi ve aldıkları yeri elde tutmaya da gayret etmiş olmaları[29] gibi hususlar dikkate alınınca, bu kavramı münhasıran yaz seferlerine istinat ettirmeyi güçleştirmektedir. Nitekim olayın iki vechesini de dikkate aldığı anlaşılan İbn Kesîr bu ko-

---

[25] Vâkıdi'ye nisbet edilen bu eser erken dönem kaynaklarına kaydedilmemiş ancak İbn Asâkir başta olmak üzere sonraki döneme ait eserlerde bazı müelifler tarafından kaynak olarak yararlanılmıştır: bk. İbn Asâkir, II, 3; XII, 80-1, 327; XV, 304; XXXII, 114; XXXIV, 334; Ebu'l-Haccâc el-Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl* (nşr. B. A. Ma'rûf), Beyrut 1980, XV, 457. İbnü'l-Esîr 232/846-7'de vefat eden şahıslar arasında Muhammed b. Amr'ın *Savâyif* adlı bir eserinin olduğunu kaydeder. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-tarîh* (nşr. C. J. Tornberg), Beyrut 1979, VII, 35.

[26] Kuzey Arabistan'da Hicaz-Suriye kervan yolu üzerinde bir ticaret merkezi olan Dûmetülcendel'e Hz. Muhammed zamanında ilki 5/626'da olmak üzere üç defa askerî sefer düzenlenmiştir. Geniş bilgi için bk. Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, 402-3; II, 560-562; III, 1025-1030; Belâzürî, *s.* 87-90; İbn Sa'd, II, 47-8, 68; Ya'kût, II, 487-489.

[27] Belâzürî, s. 275; Ya'kût, III, 108. "Savâif" ünvanının Rûmlar tarafından verildiği görüşleri de vardır; bk. İbn Hacer, *Ta'cîlü'l-menfa'a bi-zevâidi ricâli'l-e'immeti'l-erba'a*, Beyrut 1980, s. 387.

[28] Hz. Muhammed zamanında başlayan Bizans ile mücadeleninin nihai hedefinin Bizans İmparatorluğu'nun yıkılarak Kostantinopol'un fethedilmesi olduğu unutulmamalıdır. Bundan dolayı sâife seferlerinin amaçları arasında bu hedef daima yer almıştır. Yakut, II, 416.

[29] Ş. Uçar, s. 67.

nuda şu görüşleri ileri sürer: "Hz. Osman'ın hilâfetinin ilk iki senesinde Muaviye b. Ebû Süfyân Şam ve çevresini tek bir çatı altında toplayarak savunmasını güçlü hale getirdi. Daha sonra her sene düzenli olarak yaz mevsimlerinde *Bilâdü'r-Rûm*'a gazve tertipledi. Bundan böyle bu gazveler "sâife" ismini aldı. Bu seferlerde çok sayıda insan öldürülüyor, kaleler fethediliyor, esir ve ganimetler elde ediliyor ve düşmanlar korkulutuyordu."[30] Araplar tarafından Anadolu'ya gerçekleştirilen seferleri değerlendiren F. Işıltan, *Bilâdü'r-Rûm*'a her yıl yapılan büyük ve küçük akınları Süryanî Mihail ve İbnü'l-Esîr'e dayanarak yorumlamış ve bunların "esaslı neticelere müncer olmamakla beraber, Suriye ve el-Cezîre ordugahlarının daimi istim üzerinde kalmalarını temin etmiş olduğu" neticesine ulaşmıştır.[31] Buna mukabil Anadolu'ya küçük kuvvetlerle ve devamlı olarak düzenlenen akınları Anadolu'nun tarihî coğrafyası açısından değerlendiren M. Halil Yinanç ise şu görüşleri ileri sürer: "Eski Yunan devrinde pek ma'mûr olan ve bilhasa Roma zamanında pek kalabalık bir nüfusa malik olan Anadolu kıtasının hakiki haraplığının ve nüfussuz kalmasının belli başlı sebeplerinden biri de bu gazalardır. Anadolu'nun her tarafında gördüğümüz harebelerin ve hüyüklerin çoğu bu asırlarda müslüman gâzîler tarafından tahrib edilen şehir, kasaba ve şatoların enkazıdır."[32] Bu arada yaz seferinden dönülmeyip kış mevsiminin *Bilâdü'r-Rûm*'da geçirildiği veya kış aylarında nadir olsa da kış seferlerinin (şitâî, şitâiyye) düzenlendiği de oluyordu.[33] Endülüs Emevîlerine ait kaynaklarda "savâif", "sâhibü's-savâif" gibi kavramlar geçmekte ve "sâife" kelimesinin İslâm-Hıristiyan mücadelesini anlatan bir kavram olarak yaygınlık kazandığı görülmektedir.[34] "Sâife" seferlerine ait

---

[30] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Kahire 1988, VII, 163.

[31] F. Işıltan, *Urfa bölgesi tarihi*, İstanbul 1960, s. 107. Ayrıca bk. Wellhausen, *Arap devleti ve sükûtu*, s. 102.

[32] M. Halil Yinanç, *Türkiye Tarihi I Anadolu'nun Fethi*, İstanbul 1944, s. 21. Seferlerin şehir hayatına etkisi ve başka değerlendirmeler için bk. T. Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular devrindeki sosyal ve iktisadi tarihi üzerine araştırmalar*, İzmir 1990, s. 25-31.

[33] Taberî, IV, 64; V, 253, 287; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fî târîhi'l-ümem ve'l-mülûk*, V, 241; İbnü'l-Esîr, III, 472, İbn Kesîr, VIII, 60, 69. Emevîler'in en uzun dönem iktidarda kalan halifelerinden olan Hişâm b. Abdülmelik dönemini (105-125/724-743) inceleyen K. H. Blankinship, bu dönemde kış seferlerinin nadir olarak yapıldığını kaydeder; bk. K. H. Blankinship, *The Reign of Hişâm (105-25/724-43) and the collapse of the Umayyads*, Ph. D., Washington 1988, s. 204.

bilgiler Arap-İslâm kaynaklarındaki kadar ayrıntılı olmasa da Hıristiyan kaynaklarında yer almıştır. Ancak verilen bilgiler bu seferlere tahsis edilen "sâife" kavramını birebir karşılayacak bir terim yerine, Arap saldırısı veya gazası şeklinde yer alır. Theophanes (ö. 818), bu seferlerin yaz mevsimlerinde yoğunlaştığına dair bilgiler verirken Arap-İslâm kaynaklarında yer alan bütün seferleri zikretmek yerine İstanbul kuşatmaları ve iz bırakmış önemli mücadeleleri kaydetmekle yetinir. Buna mukabil Agabiyûs el-Menbicî (ö. 941'den sonra) halifeleri esas alarak tertip ettiği eserinde Arap-İslâm kaynaklarında yer alan bilgileri teyid etmesinin yanında bunlarda yer almayan haberleri de vermiştir.[35]

Arap fütuhatı ile birlikte yaz aylarında düzenlenen "sâife" seferlerinin Bizans İmparatorluğu ile mücadelenin başlamasıyla eş zamanlı olduğu ve Hz. Ömer zamanından itibaren kaynaklarda çokca yer aldığı görülür.[36] Ancak bu bilgiler yukarıda zikrettiğimiz gibi burada yaz seferi anlamında hususi bir mana ifade etmekten daha çok Bizans ile yapılan bütün mücadeleyi kapsayan genel bir anlam ihtiva etmektedirler. Halîfe b. Hayyât, Hz. Osman zamanından itibaren her halifenin vefatının ardından görevlendirilen şahıslar arasında "sâife" görevini üstlenmiş olanları ayrıca zikreder ki, buradaki bilgiler de "sâife" seferlerine o zamana kadar yüklenilen genel anlam dışında ilave bir katkı getirmez. Bu anlayışa rağmen kaynaklarda yer alan Hulefâ-yi Râşidîn dönemine ait "sâife" seferi olarak nitelendirilen bazı bilgileri burada zikretmek süretiyle bu kavramın doğuşunun uzun bir geçmişinin olduğunu göstermek istiyoruz. Belâzürî, ilk sâife seferinin 21/642'de Hz. Ömer'in Umeyr b. Sa'd el-Ensârî'yi Rûm ülkesine göndermesiyle başladığını kaydeder.[37] Ancak diğer kaynaklar dikkate alınınca ilk seferin

---

[34] Daha farklı bir alan çalışması isteyen bu hususu sadece belirtmekle yetiniyoruz. Geniş bilgi için bk. İbnü'l-Ebbâr, *el-Hulletü's-siyerâ*, I, 136, 238; II, 364, 377; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, I, 354; II, 139; J. D. Latham, "Sâ'ifa", *Encyclopedia of Islam* (new edition), VIII, 869-871.

[35] Agabiyûs el-Menbicî, *el-Müntehab min tarîhi'l-Menbicî* (nşr. Ö. A. Tedmurî), Trablus 1986, s. 50 vd.

[36] İbn Şâhin adlı râvî sâife seferi ile ilgili bir haber verirken Hz. Muhammed zamanında bunun mevcut olduğunu rivayet etmiştir. Bu rivayeti kaydeden İbn Hacer Hz. Muhammed zamanında bu seferlerin olmadığını söyleyerek bu haberi tenkid etmiştir. İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, Beyrut 1995, II, 521.

[37] Belâzürî, s. 194; Mizzî, *Tehzîbü'l-kemâl*, XV, 457.

17/638'de Hâlid b. Velîd ile İyâz b. Ğanem tarafından gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.[38] Ebû Ubeyde'nin (ö. 18/639) "sâife" seferine çıkarak Massîsa ve Tarsus üzerinden Zende'ye kadar ilerlemesi ve buraların halkının iç taraflara göç etmiş olmaları erken döneme ait diğer bir bilgidir.[39] 15/636'da fethedilen Filistin bölgesinden Artabartos ve Theodoros adlı şahısların Toros sahillerine giderek Bizanslılara sığındıkları ve "sâife" seferlerine katılan müslüman Araplar'a karşı savaştıkları, [40] Hz. Ömer'in Şam'a gittiği 17/638 veya 19/640'da yaz ve kış seferlerine katılanlara erzak dağıttığı[41] gibi bilgiler "sâife" kavramına yüklenen anlamın geçirmiş olduğu süreç bakımından önem arzetmektedir.

"Sâife" seferlerine İslam-Bizans mücadelesinin özel bir türü olarak bir anlam yüklenecek ise bunun ipuçları Emevîler ve Abbâsîler dönemlerinde aranmalıdır. Nitekim kaynaklardaki bilgiler Muaviye b. Ebû Süfyan'ın Şam valiliği, hilâfet merkezinin Şam'a nakledilmesi ve Emevî devletinin kuruluşuna paralel olarak yükselen bir seyir izler.[42] Zira Emevîler'den önce İslâm-Bizans mücadelesinde zikredilen anlamda özel bir "sâife" tanımı yapmak zordur. Bu dönemde "sâife" seferlerine dayanak olarak nitelendirilebilecek Arap-Bizans sınırı tam anlamıyla belirmemişti. Yaz ve kış seferlerini değerlendiren İ. Adevî bu hususta şu görüşleri ileri sürer: "Yaz ve kış seferleri hem Araplar hem de Bizans açısından kesin ve büyük neticelere ulaşmadı. Ancak iki taraf arasında oluşan belli bir sınırın tarafların dahli olmadan korunmasına yardım etti."[43] Emevî halifesi Ömer b. Abdülaziz'in iktidara geldiğinde İstanbul kuşatmasıyla birlikte "sâife" seferleri dışında diğer bütün seferleri kaldırmış olması "sâife" kavramına tahsis edilen anlamın oluşumuna işaret eden diğer bir kanıttır.[44] Abbâsiler döneminin genel kara-

---

[38] Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, 89; Taberî, IV, 66-68; İbn Kesîr, VII, 82. Hâlid'in azledilme sebepleri arasında bu seferden elde edilen ganimeti şahsi tasarrufu olarak kullanmış olması zikredilir. Bu konuda geniş bilgi için bk. M. Fayda, *Hâlid b. Velîd*, İstanbul 1990, s. 423-441.

[39] Belâzürî, s. 235. Bu rivayette yer alan Zende Massîsa yakınlarında yer alan bir yerleşim birimi için kullanılmıştır: bk. Ya'kût, III, 153.

[40] Taberî, III, 608.

[41] Taberî, IV, 64.

[42] C. E. Bosworth, "Sa'ifa", *Encyclopedia of Islam* (new edition), VIII, 869.

[43] İ. A. el-Adevî, s. 104.

[44] İbn Asâkir, XI, 244; XLVI, 320.

kteristiği fetih amaçlı seferlerin az olmasına rağmen "sâife" seferlerinin düzenli olarak devam etmesi bu hususun diğer bir açıklayıcı yönünü teşkil etmektedir.

Sâife seferlerinin gazayı ve gaziyi yüceltmek gibi bir anlayışın oluşmasına katkıda bulundukları bir vakıadır ve bu yönüyle Anadolu'daki İslâm-Bizans mücadelesinin önemli bir vechesini oluşturmaktadır. Abbâsîler döneminde oluşturulan *ribât*'ların "sâife" seferlerine katılan kumandan ve askerlerce kullanılması, bazen seferin bizzat buradan düzenlenmesi ganimet ve yıpratmadan başka İslâmiyet'in *Bilâdü'r-Rûm*'da yayılmasıyla da alakalı olduğuna delalet etmektedir.[45] Zira zamanla bu seferlere katılanlar içerisinde önemli oranlarda gönüllüler yer almaya başlamıştır.[46] Ömer b. Abdülaziz, "sâife" seferinden dönerek kendisinde bazı şeyler talep eden şahsa "sen bir kahramansın. Bir kahramana bizim verebileceğimiz her hangi bir şey yoktur" diyerek onun yaptığı işin önemini vurgulamıştı.[47] Malazgirt sonrası Anadolu'nun Türkleşmesi ve İslâmlaşmasında önemli katkıları olan gazi zümrelerinin oluşmasında bu seferlerin rolünün bulunduğu da unutulmamalıdır. Zira sâife seferlerine katılanların bahadırlık ve kahramanlık yönlerinin ortaya konulması ve menkîbelere konu olması bu hususu daha iyi açıklamaktadır.[48] Anadolu'da gerçekleşen İslâm-Bizans mücadelesindeki kahramanlıkları Türkler tarafından destanlaştırılan Abdullah b. Hüseyin el-Battâl'ın aslen Arap olduğu ve destanlaştırılan mücadelesinin "sâife" seferleriyle ilgisinin olduğu dikkatten kaçırılmaması gere-

---

[45] Ribatların serhat savaşlarıyla bağlantısı hk. bk. A. Noth, *Müslümanlıkta ve Hıristiyanlıkta kutsal savaş ve mücadele*, s. 79-106.

[46] Belâzürî, s. 241, 272; Taberî, VIII, 142-3; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 256. Bazı seferlerde gönüllülerin yanında savaşa gidenler eşlerini de beraberlerinde götürüyorlardı; bk. Belâzürî, s. 239-40.

[47] Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf* (nşr. S. Zekkâr-I. Zirikli), Beyrut 1996, VIII, 198. Saife seferinden döndükten sonra üzerinde Gâzî ve Hacı olduğunu belirten bir yazının birlikte yer aldığı bir başlık giyen Hârûnürreşîd'in (Taberî, VIII, 320-21) bu davranışından hareketle bu seferlere katılmayı hac yapmakla eşdeğer sayan görüşler ileri sürülmüştür; bk. el-Cheikh-Saliba, *Byzantium viewed by the Arabs* (Ph. D)., Harvard Univercity 1992, s. 44.

[48] Muaviye zamanında Hâlid b. Velid'in oğlu Abdurrahman ve Süfyan b. Avf belirgin örneklerdir; bk. Hakim, *Müstedrek ale's-sahihayn*, Haydarâbâd 1334-42, III, 505; İbn Asâkir, XXI, 347, 351; İbn Kesîr, VIII, 32.

ken önemli bir husustur.[49] Bu arada bu seferlere katılanların esir ve ganimet almak gibi maddi kazançlar peşinde koştuklarını da unutmamak gerekir. Gerçekleşen mücadelenin kesafetinin ünlü Bizans destanı *Digenes Akritas*'a konu olması, sınır *thema*'larındaki halkın Araplar'a karşı zor ve sürekli tehlike altındaki hayatlarının destansı bir tarzda anlatılması bakımından mühimdir.[50] Bu seferlere katılanların halkın gözünde büyük itibar kazandıklarının en önemli işareti Emevî ve Abbasî halifelerinin bizzat kendileri veya çocuklarının bu işi üstlenmiş olmalarından anlaşılmaktadır. [51] Abdülmelik zamanında oğlu Abdullah b. Abdülmelik komutasında yaz seferlerine çıkılmış ve bu sefere katılan Muaz b. Enes Hz. Muhammed ile birlikte katıldığı gazveleri anlatmıştı.[52]

Gerek Emevîler döneminde ve gerekse Abbâsîler döneminde el-Cezîre merkezli[53] olarak düzenlenen bu seferlerin Emevîler döneminde başkent Şam'ın merkez alınarak sağ ve sol olmak üzere iki koldan yürütüldüğü ve sahil şeridi ve iç kısımlar olmak üzere iki ayrı güzergâh üzerinden tertip edildiği görülmektedir.[54] Dâbık (Mercidâbık) "sâife" seferlerinin karagâhı

---

[49] Ya'kûbî, II, 395; Taberî, VII, 88-90, 191; M. Canard, "Tarih ve efsaneye göre Araplar'ın İstanbul seferleri" (tr. İ. H. Dânişmend), *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, 1956/2, s. 220 vd.; Ş. Uçar, s. 129.

[50] M. V. Levçenko, 180-182. Levçenko'nun bu görüşü destan kahramanı Digenes'in 788'de Anadolu'da Araplar'a karşı savaşırken öldürüldüğü görüşüyle desteklenir. Buna mukabil destanın ortaya çıkış tarihindeki farklı görüşler ve destan kahramanının Araplar'a karşı savaştığına dair bir bilginin olmaması bu görüşlere karşı bir görüşün geliştirilmesine sebep olmuştur. Destanın muhtevası ve tartışmalar için bk. *Digenes Akrites* (tr. ve nşr. J. Mavrogordato), Oxford 1956; C. Avcı, *İslâm-Bizans ilişkileri*, s. 269-274.

[51] Yezîd'in veliahd ilan edilmeden önce bu sefere iştirak ederek halkın gözüne girmesinin hedeflendiği kaydedilir; bk. İbn Asâkir, XII, 327; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut 1985, s. 28; İbn Hacer, *el-İsâbe*, III, 245; İbn Kesîr, VIII, 230.

[52] İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 107.

[53] Bazan Sâifetü'l-Cezîre tabiri de kullanılır. İbn Asâkir, XVII, 155.

[54] Kroniklerde el-Cezîre bölgesi mihver noktası olmak üzere "es-sâifetü'l-yümnâ" veya "es-sâifetül kübrâ" ve "es-sâifetü'l-yüsrâ" veya "es-sâifetü's-suğrâ" tabirleri kullanılmıştır. Burada sağ taraf anlamına gelen "yümnâ" ile Bilâdü'Rûm'un iç kısımları; sol taraf anlamına gelen "yüsrâ" ile Toroslor'ın aşağısında kalan sahil kısım kasdedilmiştir. Büyük ve küçük ayrımı da kasdedilen güzergahların kapsadıkları alanla ilgili olmalıdır (K. H. Blankinship, *The Reign of Hişâm*, 203). Bu kavramların bir güzergâh için kullanılması doğrudur, ancak bir yer adı olarak düşünülmesi ise doğru

olarak kullanılan merkezlerin başında geliyordu. Dâbik'da ilk hazırlıklar yapılır, askerlere maaş ve techizatları burada verilirdi.[55] Her yıl Nisan veya Mayıs aylarında Dâbik vb. merkezlerden yola çıkılır 30 veya 60 gün sonra tekrar buralara dönülürdü.[56] Bizans tarihinin VII. ve VIII. yüzyılları için günümüze ulaşabilmiş en önemli çağdaş kaynaklarından birisi olan Theophanes'de zikredilen aylarda Arap-Bizans mücadelesinin yoğunlaştığına dair haberlerin yanında, Bizans İmparatorlarının Mart ayında tedbir almayı düşündükleri bilgisinin de yer alması[57] "sâife" seferlerinin Nisan ve Mayıs aylarında başladığını tasrih etmektedir. Kaynaklarda yaz seferleriyle ilgili haberler verilirken her hangi bir kayıp verilmeden dönüldüğünün özellikle belirtilmesi bu seferlerin düşmanı yıpratma ve ganimet amacıyla düzenlendiğinin en önemli işaretlerindendir.[58] Bu merkezlerin dışında "sâife" seferleri için daha ileri karakollar da oluşturuluyordu. Koruyamama endişesi veya daha uygun yer bulunması durumlarında bu karakolların yerleri değiştiriliyordu. 83/702'de Abdullah b. Abdülmelik'in Turanta savaşından sonra müslüman Araplar Malatya'dan üç merhale uzaklıkta ve Arzu'r-Rûm içlerinde olan bu yere inerek evler yaparak buraya yerleştiler. el-Cezîre ordusunun öncü birlikleri yaz aylarında buraya gelirler ve kış mevsimi girinceye kadar burada kalırlar ve burayı sâife seferleri için karargâh olarak kullanırlardı.[59]

Sâife seferleri için emir tayin edilir, sefer esnasında komutan olan bu şahıs aynı zamanda güzergâhın valisi sayılırdı. Genellikle komutan kelimesinden çok "sâife" görevine tayin oldu, (atandı) anlamında fiil kullanılmıştır.[60] Valiler tarafından görevlendirmeler söz konusu olduğu zaman devlet

---

değildir. İbnü'l-Esîr'in tercümesinde bu kavramlar yanlış okunmuş ve şahıs ismi gibi zikredilmiştir (bk. İbnü'l-Esîr, *İslâm tarihi* (tr. Y. Apaydın), İstanbul 1986, V, 132, 144, 150, 162, 188). Asıl nüsha için bk. İbnü'l-Esîr, V, 158, 171, 179, 195, 228.

[55] Geniş bilgi için ve diğer toplanma yerleri için bk. İbnü'l-Adîm, I, 47-9.

[56] İ. A. el-Adevî, s. 208.

[57] Theophanes, *Chronographia*, s. 152, 154.

[58] İbn Kuteybe, *Uyûnü'l-ahbâr* (nşr. Y. A. Tavil), Beyrut 1986, I, 188; İbn Asâkir, XXII, 399.

[59] Ömer b. Abdülaziz Turanta halkının muhalefetine rağmen burasının düşmana karşı muhafazasının zor olduğunu anlayınca burayı boşaltarak halkını Malatya'ya naklet-mişti. Belâzürî, s. 266-7

[60] Taberî, VIII, 32; İbn Asâkir, I, 274.

başkanının görüşünün de alındığı olurdu. Halife b. Hayyât Velîd b. Abdülmelik ve Haccâc'ın "sâife" görevlilerini ayrı ayrı zikretmek suretiyle bu hususu tasrih eder.[61] Bazen bizzat bu görevi talep edenler bulunurdu.[62] Azil haberleri mevcut olmakla birlikte bu sefere başlayanların komutanlığı bırakmış olsalar da her yıl düzenlenen bu seferlere katılmaya devam ettikleri görülüyor.[63] Mâlik b. Abdullah el-Has'amî'nin 40 sene savâfî birliklerine kumandanlık yaptığı[64] ve Amr b. Muaviye'nin Emevî halifelerinin yaz seferlerinin umumi görevlisi[65] olarak kaydedilmesi, bu hususu açıklayıcı örneklerdendir. Abbâsîler döneminde yaz seferlerine gönderilen komutanların devlet bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş ve halifeye yakın kimseler arasından seçildikleri görülür.[66] Bu dönemde her hangi bir tayin söz konusu olmadığı zaman el-Cezîre valisi bu seferlerin tabii komutanı addedilirdi. Emevîler'in yıkılıp Abbasîler'in iktidara gelmesi (132/750) ve başkentin Bağdat'a nakledilmesiyle birlikte "sâife" seferlerinin idarî merkezi de buraya nakledildi. Ancak yukarıda belirtildiği gibi el-Cezîre bölgesi coğrafî konumundan dolayı yaz seferlerinin üssü olmaya devam etti. Zaman zaman "sâife" görevine getirilen kimselere çeşitli tavsiyelerde bulunulmuştur. Bu tavsiyelerin satır aralarında yaz seferlerinin bazı karakteristik özelliklerine atıflar vardır. Özellikle komutan olan kimsenin çok dikkatli olması, sefer için uygun alanın belirlenmesi, beraberindekilerinin yanından hiçbir zaman ayrılmaması ve mücadele esnasında askerlerinin göreceği ve sesininin duyulacağı yerde bulunması gibi hususlar öne çıkarılır.[67]

Emevîler ve Abbasîler döneminde bu seferlere katılan insan kaynağı sadece başkentlerden karşılanmıyordu. Emevî halifesi Hişam b. Abdülmelik Medîne'de katıldığı bir cenaze namazında bu seferlerde görevlendirilebilecek çok sayıda insan görmüş olmalı ki, Medîne valisinden yaz seferleri için

---

[61] Halîfe, *Târih*, s. 242.

[62] Ya'kûbî, II, 307.

[63] Hâlid b. Abdullah el-Kasrî'nin birkaç yıl üst üste bu seferlere katıldığı kaydedilir. İbn Hallikân, VII, 105; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Beyrut 1981-85, V, 431.

[64] Mâlik b. Abdullah el-Has'amî 40 sene savâfî birliklerine kumandanlık yapmıştı Belâzürî, s. 275.

[65] İbn Hacer, *el-İsâbe*, V, 118.

[66] İbn Hacer, a. g. e, VI, 394.

[67] bk. İbn Sa'd, V, 273, 286; Suyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, Beyrut 1986, s. 273.

birlik oluşturmasını istemiş ve 107/725'deki sâife seferine Medîne'den 4000 kişi katılmış ve sahil (Toroslar) tarafına sefer düzenlenmişti.[68] İbn Sa'd'ın bu ayrıntılı haberine karşılık Taberî, o sene deniz ve karada olmak üzere iki ayrı yaz seferi gerçekleştirildiğini ve katılanlara ücret tahsis edildiğini kaydeder.[69] Abbâsîler döneminde sâife görevini üstlenenler arasında Türk kumandanlardan Boğa el-Kebîr'in adının geçmesi[70] yaz seferlerine Türk askerlerinin katıldığına delalet etmektedir. Yaz ve kış seferlerine katılanlara karada ve denizde yıllık 200 000 dînar maaş verildiği kaydedilir.[71] Ancak yaz seferlerine katılanlar arasında önemli miktarlarda gönüllülerin yer almış olması ve sık sık "sâife ehli" adının verildiği topluluklara atıflar yapılması yaz seferlerine katılanların tamamının ücretli askerler olmadığına işaret etmektedir.[72] Yaz seferlerine katılanlar beraberlerinde at, kılıç, ok, kalkan, meşinden kat kat dikilmiş sağlam ayakkabı, çuvaldız, iplik, keten bez parçası, yem torbası, küçük bıçak, akçe, demir para, azık yükü için ikinci bir hayvan gibi şeyler taşırlardı.[73]

Bu seferlerden elde edilen ganimet ve özellikle esirler hakkında kaynaklarda ayrıntılı bilgi yoktur. Gerek yukarıda zikrettiğimiz Hâlid b. Velid'in azil sebebi ve gerekse daha sonraki haberlerde elde edilen ganimetlerin devlet bütçesine ait olan 1/5'lik kısmının (% 20) sorulmasına dair bilgiler bu seferlerden elde edilen ganimetlerin geleneksel uygulamaya tabi olduğunu göstermektedir.[74] 46/666'da "sâife" seferine çıkan Mâlik b. Abdullah el-Has'amî pek çok ganimet alarak geri dönmüş, el-Hades geçidine 15 mil mesafedeki er-Rehve denilen yerde üç gün kalmış, ganimet mallarını satarak hisseleri paylaştırmıştı.[75] Ömer b. Abdülaziz döneminde "sâife"

---

[68] İbn Sa'd, V, 154; Ya'kubî, II, 328-9; Taberî, VII, 40. Bizans kaynakları bu hadiseyi doğrularlar; bk. K. H. Blankinship, *The Reign of Hişâm*, s. 207.

[69] Taberî, VII, 40. Bizans kaynağı *Chronogrophia*'da ise Muaviye ve Mesleme'nin seferlerinin birbiri ardınca 726 ve 727'de gerçekleştiği kaydedilir; bk. Theophanes, *Chronographia*, 96-8.

[70] İbn Asâkir, X, 325.

[71] Kudâme b. Ca'fer, s. 186.

[72] Taberî, VII, 217.

[73] İbn Asâkir, XXI, 351-2. Mus'ab b. Zübeyr'in faziletleri sayılırken onun sâife seferlerine çıkanların birkaç yük azık taşırlarken, onun ileri gelenlerden birisinin atının sırtında azığını yüklenmiş olarak sefere çıkması kaydedilmiştir; bk. Taberî, VI, 157.

[74] Halîfe, *Târih*, s. 174.

[75] Belâzürî, s. 275. Yâkût sâife senesini 146/763 olarak vermiştirki, doğru değildir; bk. Yâkût, III, 108-109.

seferlerinden küçük yaşta Rûm çocuklar esir olarak ele geçirilmişti. Aileleri onların fidyelerini gönderdiler. Ömer b. Abdülazîz bu durumu istişare etti ve "küçüklere fidye alınması doğru değildir" gibi farklı görüşler ortaya çıkınca esirler serbest bırakılmadılar.[76]

Genellikle her yıl düzenli olarak çıkılan yaz seferlerinin çeşitli nedenlerle yapılamadığı da oluyordu.[77] Bazen iç problemler, bazen de hastalık gibi sebepler buna mani oluyordu.[78] Yezîd b. Muaviye ile sâife seferine çıkanlar *Bilâdü'r-Rûm*'dan "humma" ve "çicek" gibi hastalıklar bulaşmış olarak dönmüşlerdi.[79] 123/741[80] başta olmak üzere bazı senelerde salgın hastalıklar olduğuna dair haberler Ortaçağ'da pek çok insanın ölümüne sebep olan salgın hastalıkların farklı coğrafyalara taşınmasında savaşların rolünün olduğunun unutulmaması gerektiğine işaret etmektedir. M. Bonner İshak b. Müslim kumandasındaki ordunun Sümeysat'ta Bizanslılar tarafından mağlup edilmesi ve *sugûr* alanının yakılıp yıkılması üzerine "sâife" seferlerine bir süre ara verilmek zorunda kalındığı görüşünü ileri sürerek, güç dengesizliğini seferlerin aksamasının diğer bir sebebi olarak kaydeder.[81] İlk Abbâsî halifesi Ebu'l-Abbâs es-Seffâh ile birlikte yeniden başlayan "sâife" seferlerine zaman zaman iç ihtilaflar sebebiyle[82] zaman zaman da Bizans ile yapılan antlaşmalara bağlı olarak ara verildiği bilgileri vardır. 166/783 ve 167/784'de Bizans ile yapılan barış antlaşmalarından dolayı "sâife" seferleri gerçekleşmemişti.[83] 312/924'de Bizans imparatoru bir elçi göndererek halife el-Muktedir'e barış ve esir mübadelesi teklifi yapmıştı. Abbasî halifesi yapılan teklifi ancak yaz seferinden sonra kabul etmişti.[84]

---

[76] İbn Sa'd, V, 308.

[77] Başlangıcından 318/930'a kadar tespit edebildiğimiz sâife seferleri ve komutanları için bk. EK 1

[78] Hz. Ömer zamanında Şam'da yayılan veba salgınının o sene sâife seferine çıkılmasını engellemiş olduğu kaydedilir; bk. İbn Abdülber, *et-Temhîd*, Mağrib 1387, VIII, 369.

[79] Ya'kûbî, II, 229. Mes'ûdî, Mürûcü'z-zeheb (nşr. M. Muhyiddîn), Beyrut 1964-65, I, 329; II, 387.

[80] Agabiyûs, s. 91, Ya'kûbî, II, 328; Halîfe, *Târih*, s. 279.

[81] M. D. Bonner, *The Emergence of the thughûr:*, s. 29.

[82] Taberî, İbnü'l-Esîr ve İbn Kesîr 140-146/758-763 yılları arasında 140'da Hasan b. Kahtabe'nin "sâife" seferi istisna edilirse "sâife" seferlerine iç ihtilaflar sebebiyle çıkılamadığını kaydederler. Bu bilgiyi kaydeden İbn Kesîr rivayete ihtiyatla yaklaşır; bk. Taberî, VII, 500; İbnü'l-Esîr, V, 488; İbn Kesîr, X, 77.

[83] Taberî, VIII, 163, 165; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII, 286; İbnü'l-Esîr, VI, 74, 76.

[84] İbnü'l-Esîr, VIII, 157.

EK 1

"Sâife" Seferlerinin Yıllara Göre Tertibi ve Görevlendirilenler

"Sâife" seferlerinin önemini göstermesi bakımından kaynaklarda[85] yer alan bu seferlere ait bilgiler kronolojik olarak bir araya getirilmiştir. Düzenleme yapılırken gerek şahıslar ve gerekse tarihler konusunda mevcut olan ihtilaflar dikkate alınmamıştır.

21/642	Umeyr b. Sa'd el-Ensârî
49/669	Abdullah b. Kürz el-Becelî
51/671	Büsr b. Ebû Ertât[86]
52/672	Muhammed b. Abdullah es-Sekafî
56-57/676-7	Abdurrahman b. Mes'ûd
58/678	Husayn b. Nümeyr - Mâlik b. Abdullah el-Has'amî
61/681	Mâlik b. Abdullah el-Has'amî
62/682	Abdullah b. Esed el-Kasrî
70/690	Komutan ismi yok[87]
73/692	Muhammed b. Mervan
74/693	Muhammed b. Mervan
75/694	Muhammed b. Mervan
76/695	Yahya b. Hakem
77/696	Velîd b. Abdülmelik
80/699	Velîd b. Abdülmelik
86/705	Mesleme b. Abdülmelik

---

[85] Bu liste Theophanes, Agabiyûs, Halîfe b. Hayyât, Belâzürî, Ya'kûbî, Taberî, İbnü'l-Esîr, İbn Asâkir ve İbn Kesîr'in eserleri esas alınarak düzenlenmiştir.

[86] Agabiyûs'da Muâviye döneminin ikinci yılında Doğu Anadolu'da el-Lân adı verilen yere gerçekleştirilen ilk sefer olduğu kaydedilir ve ertesi yıl Büsr tarafından tekrar sefere çıkıldığı ilave edilir. Büsr'un 51/671'deki seferi Agabiyûs'a göre III. seferdir. Agabiyûs, s. 66-7, 71.

[87] Abdülmelik'in "sâife" görevlileri olarak sayılan Mâlik b. Ubeydullah el-Hanefî, Velid b. Abdülmelik, Amr b. Mahrez el-Eşca'î ve Muhammed b. Mervan b. Hakem'den birisi bu işi yüklenmiş olmalıdır.

88-89/707-8	Mesleme b. Abdülmelik - Abbâs b. Velîd
91/710	Mesleme b. Abdülmelik[88]
93/712	Mesleme b. Abdülmelik
96/715	Mesleme b. Abdülmelik
97/716	Davud b. Süleyman - Yezîd b. Mühelleb
98/717	Abdullah b. Ömer b. el-Velîd
99/718	Amr b. Kays el-Kindî
100/719	Ömer b. Velîd b. Hişâm - Amr b. Kays el-Kindî
104/723	Abdurrahman b. Süleyman - Osman b. Hayyân el-Mürrî
105/724	Mervan b. Muhammed
106/725	Said b. Abdülmelik[89]
107/726	Muaviye b. Hişâm
108/727	Mesleme b. Abdülmelik - Âsım b. Abdullah el-Hilâlî
110/728	Abdullah b. Ukbe el-Fihrî
111/729	Muaviye b. Hişâm - Saîd b. Hişâm
112/731	Muaviye b. Hişâm
114/732	Muaviye b. Hişâm - Süleyman b. Hişâm
116/734	Muaviye b. Hişâm
117/735	Muaviye b. Hişâm - Süleyman b. Hişâm
120/738	Süleyman b. Hişâm
121/739	Mesleme b. Abdülmelik
122/740	Muhammed b. Hişâm
124/742	Süleyman b. Hişâm
125/743	Nu'mân b. Yezîd b. Abdülmelik[90]

---

[88] Mesleme daha sonra bu görevi Abdülaziz b. Velîd'e devrederek Türk illerine gazaya gitmişti; bk. Taberî, VI, 454; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VI, 299.

[89] Kesîr b. Rebîa' veya Muâviye b. Hişâm'ın görevlendirildiği haberleri de vardır; bk. Agabiyûs, s. 88; Halîfe, *Târih*, s. 263.

[90] Bu şahsın ismi Hâlife'ye göre Ğamr'dır. Ayrıca bu şahıs Velîd b. Yezîd'in sâife görevlisi olarak zikredilir; bk. Halîfe, *Târih*, s. 288, 292.

130/748	Velîd b. Hişam
133/751	Saîd b. Abdullah
136/754	Abdullah b. Ali
139/757	Sâlih b. Ali-Abbâs b. Muhammed
146/763	Cafer b. Hanzale
149/766	Abbâs b. Muhammed
150/767	Üseyd.[91]
151/768	Abdülvehhâb b. İbrâhim
152/769	Muhammed b. İbrahim - Abdülvehhâb b. İbrâhim
153/770	Ma'yûf b. Yahya
154/771	Züfer b. Âsım
155/772	Yezîd b. Üseyid veya Esed
156/773	Züfer b. Âsım el-Hilâlî
157/774	Yezîd b. Üseyid - Züfer b. Âsım el-Hilâlî
158/775	Ma'yûf b. Yahya - Yezîd b. Üseyid
159/776	Abbâs b. Muhammed
160/777	Sümâme b. Velîd
161/778	Sümâme b. Velîd
162/779	Hasan b. Kahtabe
163/780	Muhammed el-Mehdî - Hârunürreşîd
164/781	Abdülkebîr b. Abdülhamîd
165/782	Hârunürreşîd
169/786	Ma'yûf b. Yahya
170/787	Hârunürreşîd - Süleyman b. Abdullah el-Bekkâî
171-172/787-788	İshak b. Süleyman - Züfer b. Âsım
173/789	Abdülmelik b. Sâlih
174-175/790-792	Abdülmelik b. Salih[92]

[91] Üseyd komutanlığa getirilmiş, fakat sefer gerçekleşmemişti; bk. Taberî, VIII, 32.

176/793	Abdurrahmân b. Abdülmelik
177/794	Abdürrezzâk b. Abdülhamîd-Harun b. Abdullah b. Sâlih
178/795	Muaviye b. Züfer b. Âsım
180/796	Muaviye b. Züfer b. Âsım
182/798	Abdurrahmân b. Abdülmelik
187/803[93]	Kasım b. Hârunürreşîd
188/804	İbrahim b. Cibrîl
190/806	Hârunürreşîd
191/807	Herseme b. A'yen
215-216/830-831	el-Me'mûn
236/851	Ali b. Yahyâ el-İrminî
237-239/852-854	Ali b. Yahyâ el-İrminî
242/856	Ali b. Yahyâ el-İrminî
244/858	Boğa el-Kebîr
245/859	Ali b. Yahya el-İrminî
246/860	Ali b. Yahya el- el-İrminî - Ömer b. Abdullah el-Ekta'
248/862	Vasîf et-Türkî'
249/863	Ca'fer b. Dînar
250-251/864-865	Belkâcûr
258/872	Muhammed b. Ali b. Yahyâ el-İrminî
268/882	Halef el-Ferğânî
272/886	Yazmân
280-281/893-894	Tuğç b. Cuff
288/901	Nizar b. Muhammed
289/902	Kâsım b. Sîmâ
296/909	Münis el-Hâdim

[92] Halife b. Hayyât 175/792'de sâife seferinin olmadığını kaydettikten sonra, Abdülmelik b. Sâlih'in oğlu Abdurrahmân'ı gönderdiğini kaydeder; bk. Halîfe, *Târih*, s. 367; Taberî, VIII, 241; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, IX, 10.

[93] Bu seferin 188/804'de gerçekleştiği haberi vardır; bk. Ya'kûbî, II, 423.

297-298/910-911	Kâsım b. Sîmâ
299/912	Rüstem
301/914	Hüseyin b. Hamdân
302/915	Ali b. İsâ
304/917	Mûnis el-Muzaffer - Ebu'l-Kâsım Ali b. Bistâm
306/919	Komutan ismi yok ve emirler tabiri var[94]
312/924	Komutan ismi yok[95]
314/926	Nasr b. Ahmed
319/931	Semel

"Arap-Byzantin skirmish in Anatolia and 'summer raids'"

Abstract

Following the conquest of Syria and al-Jezira, the capital of Umayyad Caliphate was transferred to Damascus; Naturally then the Taurus region had been the frontier region between the Byzantine and Muslim Caliphate. For a long time, the Taurus mountains had become an natural obstacle in front of the muslim Arabs who aimed to settle in Anatolia. Through the Umayyad and Abbasid periods, the warfare between Byzantines and Arabs had continued, however this had never turned into an Arab invasion of Asia Minor. Pre-Islamic Arabs had used the term "sâifa" to describe their commercial visit into Anatolia and other regions in Asia. In the early Islamic period however, all the struggle between Arabs and Byzantines was called like that. Within time, the term "sâifa" began to be used to call the periodic summer-expeditions which had formed an important aspect of the Arab-Byzantine warfare in Anatolia and caused afterwards the birth of a holy war (gaza) glorification in this region.

Keywords

"Sâifa" (Summer) raids, Arap, Byzantium, Anatolia (Bilâdü'r-Rûm), Thema, Avâsı Sugûr, Derb , Kleisura

---

[94] İbn Kesîr, XI, 137.

[95] İbnü'l-Esîr, VIII, 157.